

O CEMITERIO DE ONS

Ons en 1984. Foto de Afonso Fernández

A rosa dos ventos pola que se guiou a Illa de Ons ao longo da súa historia marca moitos rumbos nos que sobresaen como puntos relevantes no seu horizonte: a Dependencia, a Alternancia, a Supervivencia e o Sacrificio. Dependencia que oscila no rango da supeditación e vinculación tanto do territorio como das persoas; a Alternancia ligada a tempos de ocupación e abandono; a Supervivencia ante unha natureza e acontecementos moitas veces adversos que os seus moradores teñen que enfrontar cun cambio da dirección no cuadrante do Sacrificio.

Este vivir na illa tamén significa morrer nela. E isto para os habitantes de Ons nas distintas épocas de asentamento converteuse nun problema que se ía resolvendo segundo a época, a meteoroloxía e as circunstancias sociais do momento, así como as específicas do defunto.

Do poboamento das épocas máis remotas dan constancia os petróglifos¹, O Castrelo dos Mouros, Xacemento romano de Canexol, etc. Pero desde canto máis atrás no tempo menos información temos das formas e lugares de enterramentos. Case sempre xustificada esta falta de información pola ausencia de evidencias como na época que moitos chaman de forma xenérica castrexa, por mor de que a incineración foxe o habitual no tratamento dos cadáveres (Felipe Arias:1984, 19).

A partires da idade media hai indicios que fan pensar aos estudosos de Ons da posibilidade dunha pequena poboación relixiosa cun probable cenobio o que implicaría, de perdurar un tempo razoable, a existencia dun lugar de enterramento dos monxes e/ou ermitáns². Mais ao non documentarse con certeza tales sucesos temos que deixalos no caixón do que “puido ter sucedido”.

¹ Idade de Bronce (algúns pode que anteriores) e de Ferro, respectivamente (Ballesteros e Sánchez: 2014).

² Hai quen relaciona, entre outras posibilidades, a tumba antropomórfica da Laxe do Crego con este momento da historia de Ons.

Dende a repoboación das Ons do século XIX temos información máis fiable e documentada³ sobre o acontecer coas persoas falecidas. En canto ao lugar utilizado como enterramento o feito de que segundo os costumes culturais e relixiosos da sociedade da illa, e de grande parte da contorna, requiríase dar sepultura en “lugar sagrado”, faríanos pensar que o feito de construír⁴ a igrexa vella, esta sería un espazo arredor do cal poder ser utilizado como cemiterio. Máis non foi así, polo menos nos case 40 anos seguintes.

Nun principio⁵ eran levados aos cemiterios das parroquias orixinais dos falecidos⁶ coas excepcións dos dous que, por culpa do temporal, un foi soterrado no areal de Curro (1857) e outro no lado “*norte da capela*” (1863). Será a partires dos falecidos en 1887 cando comezaron os enterramentos, de forma habitual, no atrio da capela a pesar de que a profundidade da terra non superaba o medio metro en moitos lugares da súa superficie (Salustiano Portela: 1954, 59).

Curiosamente será este o lugar, á beira da capela, no que a tradición oral sitúa o final do percorrido da Santa Compañía: “*onde desaparece baixo terra*” (Fernando Alonso: 1996,289).

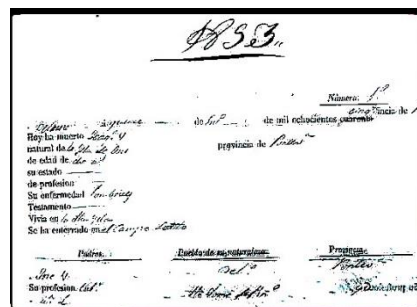
Así temos a finais dese mesmo ano de 1887 correspondencia cruzada entre o Gobernador Civil e o Arcebispo solicitándolle aquel que crease unha parroquia na illa de Ons xustificándoa pola distancia á costa, pola grande cantidade de veciños, a incomunicación “*imposible algunhas veces pola exposición da travesía especialmente no inverno [...] Estes obstáculos invencibles motivaron que repetidas veces tivese que darse sepultura na praia aos que morren naquela localidade, dándose un espectáculo pouco edificante e moralizadores, ademais das consecuencias lóxicas de quedar expostos os cadáveres aos perigos do mar e dos animais; a parte da exposición polos habitantes da Illa polas emanacións pútridas que poidan producir, e non é aventurado atribuír a isto unha das causas das febres epidémicas que este verán se desenvolveron alí*”.

Capela Vella de Ons. Foto de Afonso Fernández

En todas as épocas os poboadores da illa viron a necesidade dun cemiterio que non fora o mar nin que os desaparecera da súa terra. Este desexo foi medrando e fíxose explícito sobre todo a partires do inicios do século XX debido a que unha grande parte da poboación xa non estaba ligada coas parroquias de procedencia dos seus pais e avós, pois naceran e medraran na illa e o seu horizonte era o que se divisaba desde a mesma.

Pero non será ata o ano 1945, no que a Corporación do concello de Bueu, a petición destes veciños, se decida a solicitar un Cemiterio para Ons. Fixérono por escrito ás autoridades militares propietarias da administración da illa. A partires dese momento comeza un intercambio de cartas entre

Asentamento dun falecemento en Ons.
Enterrado en Beluso

³ Cos asentamentos nos libros de defuncións das parroquias que datan, os primeiros, de finais do s. XVII e o rexistros do xulgado municipal, no caso de Bueu dende pouco antes de mediados do s.XIX.

⁴ Mandouna facer o Marqués de Valadares en representación da súa muller Joaquina Montenegro, propietaria da illa. Iniciouse a construción no 1847 e foi inaugurada o 30 de outubro de 1848.

⁵ Como recollen os libros parroquiais de Beluso, Noalla, etc. e ben resume Salustiano Portela na páx. 59 de «*Apuntes para la historia de la Isla de Ons*».

⁶ Hai constancia da opinión dos moradores de Ons nos que (1847) “*protestaron que non consentirían que se fundase alí parroquia porque non queren desprenderse das freguesías á que pertencen fóra da illa, nas que recibiron o bautismo, compren co precepto pascual e se casaron, teñen enterrados os restos mortais dos seus maiores*”. (Carta ao arcebispo do párroco de Vilaboa en outubro de 1847)

administracións distintas que pasan o problema dun lado ao outro pero sen resolvelo ningunha nuns cantos anos.

O 3 de agosto dese ano de 1945 no concello recíbese unha carta do Xefe de Propiedades Militares de Vigo na que se indica que informara á superioridade da petición do Concello para un Cemiterio na Illa de Ons pero antes deberase concretar por parte da Corporación: Quen verificará as obras do Cemiterio, metros de terreo necesarios e quen será o Administrador que se fará cargo do citado cemiterio.

O alcalde resposta uns días despois nos seguintes termos: Que as obras deben correr a cargo do Ramo de Guerra propietario da illa⁷. Que o lugar de emprazamento xa está demarcado; que é onde, ata esta data, se producen as inhumacións (na contorna da igrexa) e que o encargado, de forma provisional, poderá ser o alcalde de barrio.

Os militares seguen a dubidar das intencións do concello en canto á responsabilidade da edificación proposta e, un mes despois, pídenlle ao alcalde que precise detalladamente das ordes e disposicións polas que estaría obrigado o “Ramo da Guerra” a realizar ao seu cargo as obras necesarias para o peche de dito cemiterio.

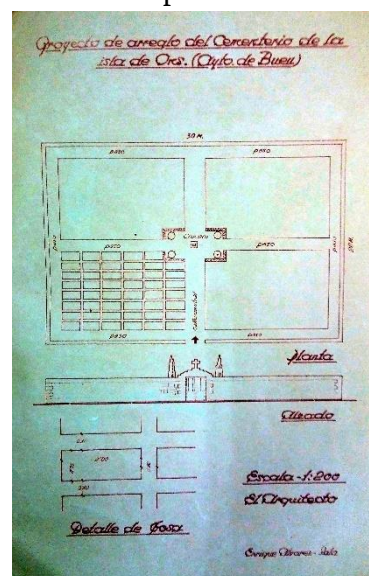
A resposta do concello foi que por parte deste en ningún momento se invocou disposición algunha que obligue ao Ramo de Guerra á construción dun Cemiterio na Illa de Ons. O que lle indican é que xa que a zona nese momento se dedicaba a enterramento, “*para evitar o espectáculo pouco decoroso de que nel siga apacentándose gando*” sería conveniente pechalo. E, pasado un mes sen resposta, o alcalde decídese a solicitar directamente, a Propiedades Militares, autorización para a construción por parte municipal do cemiterio.

Neste caso a resposta foi rápida, xa que dous días despois (24-10-1945) recíbese na alcaldía de Bueu un oficio do Xefe de propiedades Militares de A Coruña, dicindo que ante o escrito presentado polo concello de Bueu para a construción dun cemiterio en Ons recibiu comunicados dos seus superiores (Coronel Xefe de Intendencia Militar, do Capitán Xeneral desta Rexión, do Coronel Xefe da Comandancia de Fortificacións e Obras desta Rexión Militar) na que lle indicaban “*que dada a pequena importancia da obra, entende que non habería inconveniente en autorizar a dito Concello para que pola súa conta se constrúa, sen que iso implique diminución nos dereitos de propiedade do Exército sobre os terreos da citada Illa*”.

O 19 de novembro de 1945 o alcalde de Bueu envía un oficio ao Xefe de Propiedades Militares dicíndolle que dera conta, á Xestora que el preside, da comunicación recibida por parte das distintas autoridades militares polo que se lles autoriza a construír o Cemiterio de Ons, por “*non ser procedente que o Exército sufrague este gasto, nin proporcione materiais; resólvese que a Comisión Municipal de Facenda, informe respecto ao particular*”.

A pesares da disposición do concello de facerse cargo da obra os atranco burocráticos, a busca de subvencións, etc. fan que cheguemos a marzo de 1950 onde o arquitecto Enrique Álvarez-sala y Moria presente a Memoria e planos da obra do Cemiterio de Ons. Na súa Memoria conséntase a existencia dun cemiterio previo⁸ e, á vez, evidenciase o descoñecemento da realidade da localización do mesmo pois non ten en conta a existencia da igrexa e deseña un novo cemiterio pechado ao redor da figura central dun cruceiro:

“*O obxecto da presente memoria é a descrición das obras a executar para o arranxo do Cemiterio da Illa de Ons, pertencentes ao Concello de Bueu.*”

⁷ Isto fora acordado pola Xestora do Concello o 26 de xuño de 1945.

⁸ De feito hai unhas cantas lápidas que dan testemuña del como, entre outras, as de José D. O. en 1923 ou de José L. G., Josefa R. R., Francisco O. V. e Jacobo M. B. nos anos trinta ou Antonia G., Rosa P. C., Emilio P. C., Perfecto V. S., José V. P. nos anos corenta do século pasado.

O cemiterio existente ten derruídas parte das súas paredes o que fai que dentro do mesmo entren toda clase de animais, profanado o lugar e dando orixe a que os veciños das 80 familias que dedicadas á pesca moran en ditas illas, se dirixiran ao concello en rogo de que solicitase axuda ao Ministerio da Gobernación para conseguir o peche total do mesmo.

Este peche proxéctase coa mamposteiría formigonada en cimentos, zócalos e paredes de cantería hidráulica con xuntas de morteiro de portland e remate da parede con cabaleta a dúas augas para a chuvia.

Ase mesmo tamén se prevé o arranxo da porta de entrada, encaixando as fixas na pedra e colocando unha lousa de pedra que ao mesmo tempo que serve de limiar, facilite o xiro”.

Pontevedra 20 de Marzo de 1950

Na Memoria de “*Medicións e Presuposto para o arranxo dos muros de peche do cemiterio actualmente existente na Illa de Ons – Concello de Bueu*” o arquitecto o cuantifica cun Total de execución material de 16.666,66 pesetas.

Durante os meses seguintes o alcalde segue a solicitar subvencións para este fin. E o 25 de maio dese ano de 1950 o Gobernador Civil, na súa calidade de Presidente da Xunta de Axuda a Municipios e Institucións, lle comunica ao alcalde de Bueu que a dita Xunta aprobou subvencionar con 10.000 pesetas

a obra do Cemiterio de Ons solicitada polo concello de Bueu⁹. Ponlle un prazo de inicio de 10 días execución de 2 meses coas seguintes condicións engadidas: Deberá axustarse o máis posible aos planos da Xunta de Axuda a Municipios, a data de inauguración a fixaría o Goberno Civil e deberían levar “*en lugar claro e visible, o XUGO e as FRECHAS, emblema do Movimiento e as iniciais J.A.M. (Junta Ayuda a Municipios), co data do ano en execución*”.

Os datos deste informe e a Financiación infórmanse na Comisión Municipal Permanente do Concello (21-6-1950) e de aquí pídesse un informe da Secretaría para que pase todo a Pleno. Entregándose un informe favorable e aclaratorio da forma a proceder (neste caso concurso de urxencia) e nas que da subvención de 10.000 pesetas hai que quitarlle o 11,30% de gravame para Rexións Devastadas (1.130 pts) polo quedarían 8.870 pesetas¹⁰.

A pesar de todo, as cautelas, cruce de permisos, burocracia, etc. van alongando pouco a pouco o proxecto: Notificacións do Pleno Municipal (30-6-1950), logo da Permanente (1-7-1950), novo permiso para as obras¹¹ aos Militares (8-7-1950), comunicación ao cura párroco de Beluso (e da Illa de Ons), etc.

Interesante é coñecer a contestación do cura de Beluso, José Mª Blanco Clemente, ao alcalde de Bueu indicándolle “*que na Illa de Ons hai unha media de tres ou catro defuncións anuais e que o cemiterio terá capacidade para unhas trinta sepulturas, levándoas debidamente ordenadas.*

Cemiterio de Ons. Foto de Afonso Fernández

⁹ Dun Total presupostado de 16.666,66 pesetas quedaría cunha aportación do 60% do Ministerio da Gobernación e do 40% do Concello (prestación e material).

¹⁰ 28-6-1950

¹¹ Indícaselle que o terreo a ocupar polo cemiterio sería dun 300 m².

Que, como nos é perfectamente sabido, tan pronto o permitan as circunstancias económicas do propietario da mesma, esta Illa de Ons será artillada e evacuada dela a xente civil polo que nin sequera miro a conveniencia das ditas obras. Que polo que respecta ao párroco, non hai inconveniente a que se realicen as obras que a alcaldía crea necesarias no referido cemiterio.”¹²

Durante uns meses seguen os enmarañados trámites, solicitudes de autorización, exposición e publicación no Boletín Oficial da Provincia para finalmente chegar a adxudicación¹³ das obras ao único contratista que se presentou ao concurso: Domingo Álvarez Gómez. O presuposto e condicións para o cemiterio xa estaban diminuídos con respecto ao proxecto inicial: *“CEMITERIO.- Muro de mampostería ordinaria revestida con mestura de cemento polas dúas caras. A súa coroación en forma de cabaleta e cimentación mínima de cincuenta centímetros, en total 146 metros, a 60 ptas, 8.760 pesetas. Colocación do portal de ferro que facilitará gratuitamente o Concello e dintel da porta cunha cruz, 123 pesetas”*.

Transcorrido case seis meses, o contratista da por concluídas as obras (11-7-1951) e uns días despois *“A Comisión de Obras que subscribe, en cumprimento do precedente acordo, ten a honra de informar: Que examinou con detemento as obras de construción de dúas fontes e o peche do Cemiterio da Illa de Ons, adxudicadas a Domingo Álvarez Gómez por acordo da Permanente de 22 de novembro de 1950, podendo apreciar que están executadas con arranxo ás condicións contidas no presuposto respectivo, sen que se atope reparo que opoñer, e que están rematadas con amaño ás instrucións da Xunta de Axuda a Municipios, procedendo á súa recepción e pago. Non obstante a Permanente acordará o que mellor proceda. Asinan José Juncal e Agustín Freire”*.

Relación e medidas das *“obras realizadas na Illa de Ons coas subvencións da Xunta de Axuda a Municipios:*

CEMITERIO: Muros de mampostería, lado Sur, largo de 17,56 metros; lado Oeste de 15,55 m.; Norte de 17,75 m. e lado Leste de 15,77 metros de largo. Altura dos muros na parte máis alta, 2,07 m. e na parte máis baixa 1,35 metros. Total: (158 metros cadrados)”

Decatados da finalización das obras o gobernador civil envíalle (14-8-1951) ao alcalde de Bueu un oficio polo que lle comunica que fixo a transferencia de 13.324 pts, o 50% correspondente ás subvencións concedidas pola Xunta de Axuda a Municipios, polas obras de peche do cemiterio e dúas fontes, bebedoiros e lavadoiros de 5 prazas na illa de Ons. Tamén lle adxunta os recibos para unha vez cobradas as subvención sexan asinados e remitidos con catro fotografías de cada obra. Dúas semanas despois o alcalde devolve os recibos correspondentes á subvención do cemiterio e dúas fontes na Illa de Ons

pero non así das fotografías porque as das fontes saíron borrosas e hai que facelas de novo...

Por fin xa temos cemiterio pechado pero para que sexa “Campo Santo” hai que bendicilo e na Noitevella de 1951 hai unha Comunicación do alcalde ao Arcebispo de Santiago: *“Executadas e aprobadas as obras dun cemiterio de 16 x 16 metros na illa de Ons deste Municipio, previo informe favorable da Xunta Municipal de Sanidade e sendo o propósito que nel se practiquen*

¹² Oficio manuscrito asinado o 21 de xullo de 1950. Arquivo M. de Bueu C. 499/5

¹³ Na sesión da Permanente do 22 de novembro de 1950. No encargo, co peche do cemiterio, ía tamén a execución de dúas fontes cos seus lavadoiros por 13.324,50 pesetas.

as inhumacións, que actualmente se verifican en terreo aberto ao arredor da capela, permítome dirixirme respectuosamente a V. E. e R. co fin de se o ten a ben, se digne dispoñer a bendición de dito cemiterio". Pero pasan oito meses sen contestación do arcebispado polo que o alcalde envía unha nova solicitude lembrándolle a petición anterior *"bendición, se procede, do mencionado Cemiterio xa que podería presentarse dun momento a outro a necesidade de levar a cabo algún enterramento contiguo á capela, habendo un terreo acoutado a tal fin"*.

Descoñecemos se houbo resposta de Santiago pero de seguro que o cura de Beluso bendiciu persoalmente ou ao través do coadxutor encargado de Ons para poder enterrar "cristiamente" aos seus fregueses na illa como se fixo o 16 de xullo de 1952 coa meniña, dun ano, Josefa D. O.

E así parece que queda definitivamente resolto o problema do cemiterio de Ons.

Pero resulta que, en decembro de 1957, unha das moitas peticións de axuda que para realizar obras na Illa fixeran a alcaldía de Bueu saíu dun caixón do Comisario Nacional Director Xeral do Paro. E aprobouse unha subvención, cunha contía de 30.000 pesetas, para a construción de nichos no Cemiterio de Ons.

O Gobernador Civil, Rafael Fernández Martínez, na súa calidade de Presidente da Obra Social do Movemento lle comunica (19-12-1957) ao alcalde de Bueu que a dita xunta aprobou financiar con 29.400 pesetas a obra do Cemiterio da Illa de Ons solicitada polo concello de Bueu. Ponlle un prazo de inicio de 10 días execución de 3 meses coas seguintes condicións engadidas: A data de inauguración a fixaría o Goberno Civil e deberían levar *"en lugar claro e visible, o XUGO e as FRECHAS, emblema do Movemento e a inscrición "Obras Social del Movimiento" ou "Bajo la égida del Caudillo Francisco Franco", coa data do ano en execución"*.

Pero ao pasar máis dun ano do prazo dado para a execución das obras o Gobernador civil, como presidente da Obras Social do Movemento, comunica (5-5-1959) que: *"Estimando que transcorrerá o tempo suficiente para rematar a execución destas obras, estableceuse de prazo ata o día 20 do actual mes de maio para a remisión da documentación interesada, transcorrido o cal e no caso de non recibirse esta entenderase que o concello renuncia á súa construción, procedendo en consecuencia a inmediata anulación das mesmas"*.

E así pasa o tempo sen obra algunha ata que a finais de xaneiro de 1960 temos que o Mestre Albanel encargado de executalas escribe ao alcalde de Bueu dicíndolle que a pesar de ter case todos os materiais a pé de obra desde fai algún tempo, a causa do temporal de inverno non lle foi posible dar comezo aos traballos, os que non poderá empezalos ata principios da primavera, en atención a que mentres persista o mal tempo de vento e choiva, non se atoparán obreiros que queiran desprazarse a dita Illa.

O Gobernador Civil escribe (6-4-1960) ao alcalde: *"Fago referencia ás obras de construción do Cemiterio na Illa de Ons, as cales foron aprobadas en data de 19 de decembro de 1957, coa subvención de 29.400 pesetas.*

Dado o longo tempo transcorrido sen que tivera lugar a xustificación de terminación das mesmas, e ante a manifesta imposibilidade de levalas a cabo esa Alcaldía, con data 8 de marzo último dispuxen o reintegro de dita cantidade ao Tesouro, polo que se entenderá definitivamente anulada a obra expresada.

O que comunico para coñecemento e efectos, debendo dar conta do presente escrito ao pleno da Corporación Municipal".

Na sesión do Pleno Municipal do 29 de abril de 1960 dáse conta e esta Corporación queda informada *"do escrito do Goberno Civil do día 6 de abril último no que se manifesta que se dispuxo o reintegro de 29.400 pesetas ao Tesouro que foran concedidas coma subvención para o Cemiterio da Illa de Ons, ante a imposibilidade de realizar os traballos no prazo previsto, entendéndose definitivamente anulada a obra de que se trata"*.

Cemiterio de Ons. Foto de Afonso Fernández

Pouco a pouco o cemiterio foi esmorecendo e recibindo poucos ‘invitados’¹⁴ a esa simbioses coa terra pois as súas xentes víronse forzadas a tomar outros rumbos aínda que, polo menos unha vez ao ano, se achegan a reivindicar aos que alí moran protexidos polas paredes dun cemiterio que tanto esforzo precisou.

BIBLIOGRAFÍA

- Arias Vilas, Felipe. 1984. «*La cultura castrexa en Galicia*» na revista *Memorias de historia antiga*, Nº 6, pp. 15-34
Arquivo Diocesano
Arquivo do Concello de Bueu Carpetas 418/17, 451/3, 451/8, 499/5 e 2898/23
Alonso Romero, Fernando. 1981. «*Los orígenes del mito de la Sta Compañía de las islas de Ons y Sálvora*». Cuadernos de Estudios Gallegos. T-32 nº 96-97. Pp. 285-306.
Ballesteros-Arias, Paula e Sánchez-Carretero, Cristina. 2014. «Ons: unha illa habitada».
Ballesteros-Arias, Paula e Seoane-Veiga, Yolanda. 2012. «*Gravados rupestres na Illa de Ons*». Revista Aunios nº 17. pp. 57-60
Ballesteros-Arias, Paula. 2008. «*O Xacemento romano do cantil de Canexol (Illa de Ons, Bueu). O esquecemento do recurso mariño*». Revista Aunios nº 13. Pp. 45-54
Ballesteros-Arias, Paula. 2009. «*Estudo arqueolóxico e etnográfico da paisaxe cultural das illas Ons (Bueu, Pontevedra)*». Actuacións arqueolóxicas ano 2009. Xunta de Galicia. Pp. 341-344
Saánchez Cidrás, Arturo 2017. «*A igrexa vella da Illa de Ons*». Revista Aunios nº 22. pp. 55-61
Web: <http://www.cies.gal/tag/paula-ballestreros/>

¹⁴ O último que se enterrou no cemiterio da illa foi Eduardo P. O. (18-11-1976)